

MUDANYA BIRAKIŞMASININ ELLİNCİ YILDÖNÜMÜ

Dr. SALÂHİ R. SONYEL

Elli yıl önce, Anafartalar kahramanı Mustafa Kemal (Atatürk)'ün komutası altındaki Türk orduları, Çanakkale'de, İstilâ Gücü Başkomutanı Tüm-General *Sir Charles Harington*'un idaresindeki İngiliz askerî birlikleriyle çarpışmak üzere, düşman ordusunun karşısında mevzi alıyordu. İngiliz ordusunun Türk toprakları üzerinde ne işi vardı ve neden bu iki ulusun orduları silâhlı bir çatışmaya hazırlanıyordu? Bu iki soruya cevap verebilmek için Birinci Dünya Savaşına kısaca bakmak gerekmektedir.

Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın da katıldığı Merkez Kuvvetleri safında bu savaşa giren Osmanlı İmparatorluğu; İngiltere, Fransa ve İtalya'dan müteşekkil Antant Devletleri¹ tarafından yenilgiye uğratılmış; 30 Ekim, 1918'de Mondros Birakişmasını imzalamaya zorlanmıştı. Bazı maddeleri kasten belirsiz bir halde kaleme alınan bu Birakişma², Bağlaşıklara, “gizli antlaşmalara ve fetih hakkına”³ dayanarak Türk ülkelerini bir savaş ganimeti olarak ele geçirmek fırsatını veriyordu. Savaşa katılan Bağlaşıklar arasında çeşitli tarihlerde imzalanan bu gizli antlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğunun ortadan kaldırılarak Türk topraklarının İngiltere, Fransa, İtalya ve Çarlık Rusya arasında paylaşılması gayesini güdüyor⁴; bir bakıma, Bağlaşıkların riyakârlığını ortaya çıkarıyordu; çünkü

NOT: Bu yazıdaki kısaltmalar için ekteki bibliyografyaya bakınız.

¹ Japonya'nın da üyesi bulunduğu Antant safında yer alan Çarlık Rusya, 1917 ihtilâliyle çekiliyor; buna daha sonra Birleşik Amerika ve Yunanistan katılıyordu. Japonya ve Birleşik Amerika, Türkiye'ye karşı savaşmamıştır.

² İngiliz Devlet Arşivi FO./3449/181110, Birakişma belgeleri; FO./5259/E 5737, Birakişma müzakereleri sırasında İngiliz murahhas heyetinin tuttuğu kabataslak notlar; *British and Foreign State Papers, 1917-18*, C. CXI, s. 611-613.

³ Earle, s. 280 ve 300.

⁴ DBFP 1/IV, kısım III; Cmd. 671 (LI), 1920; Temperley VI, s. 4-22; Hurewicz II, s. 7-25; Mears, s. 608-620; Bullard, passim.; G. Lewis, s. 52-53; Howard, s. 181-213.

Osmanlı İmparatorluğuna karşı savaşan devletler, çeşitli vesilelerle savaş gayelerini açıklarken, Türk ülkelerinin bütünlük ve bağımsızlığına el sürmeyeceklerine söz vermişlerdi⁵.

Bırakışmanın imzalanmasından hemen sonra Antant Devletleri, Osmanlı İmparatorluğunu parçalama planlarını uygulamaya, kilit noktalarını işgale ve çoğunluğu Türk-Müslüman olan halkın ikamet ettiği illeri de kapsamak üzere, işgallerini Anadolu'nun ortalarına kadar yaymaya başladılar. Böylelikle Boğazlar ve Osmanlı başkenti İstanbul, İngiliz ve Fransız askerî kuvvetleri tarafından işgal ediliyor; Antalya'ya İtalyan, Kilikya'ya Fransız askerleri çıkarılıyor ve İzmir Yunanlılar tarafından istilâ ediliyordu. Batı Trakya Yunan kontrolü, Doğu Trakya Fransız, Musul ise İngiliz askerlerinin işgali altında idi. Bunlar yetmiyormuş gibi Bağlaşıklar, Osmanlı uyruklu Rum, Ermeni ve Kürt unsurlarını, Türk ülkelerinden koparılacak topraklar üzerinde oburca hak iddialarında bulunmaya teşvik ediyorlardı. Yunanlılar Batı Anadolu'yu istiyor, bir Pontus Cumhuriyeti kurmak hayaliyle Anadolu'nun Karadeniz bölgelerine göz dikiyorlardı⁶. Kürtler, İngilizlerin koruyuculuğu altında bağımsız bir Kürdistan kurmak amacıyla Doğu İllerinin çoğu üzerinde hak iddiasında bulunuyor⁷; Ermeniler ise tüm Doğu İllerini ve Türkiye'nin güney ile kuzey-doğusundaki bölgeleri bir Büyük Ermenistan devleti haline getirmek için çırpınıp duruyorlardı⁸.

Osmanlı uyruklu yabancı unsurların bu isteklerine, 10 Ağustos, 1920'de Osmanlı yönetimine zorla kabul ettirilen Sevr Antlaşmasında büyük ölçüde yer veriliyordu. Bir İngiliz yazarının da kaydettiği gibi, "Türkiye'yi ölüme mahkûm eden" ve esasta "ölü doğan" bu

⁵ İngiliz Başbakanı Lloyd George'un 5.1.1918'deki deklarasyonu. Lloyd George II, s. 809; PRFRUS, Ek I, 1918, Kısım I, s. 4-12; *Times*, 7.1.1918; Amerika Devlet Başkanı Wilson'un 8.1.1918'deki deklarasyonu. PRFRUS, op. cit., s. 12-17; Baker III, s. 23-41; Evans, s. 76; Howard, s. 202.

⁶ FO./4376/PID 161, Paris Barış Konferansı, 4.2.1919; *Times*, 15.1.1919; FO./3659/110915, Rum Başpiskoposu Hrisanthos'tan Lloyd George'a yazı, Paris, 27.5.1919; *The Euxine Pontus Question* (Pontus Sorunu), Paris, 2.5.1919.

⁷ FO./3657/11446, Kürt Komitesinin muhtırası. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'dan Dışişleri Bakanı Vekili Lord Curzon'a yazı, İstanbul, 5.1.1919; FO./4192/140507, *Kurdistan and the Kurds*, Yüzbaşı Driver'in Kürdistan ve Kürtlerle ilgili olarak hazırladığı kitapçık; FO./4191/70483, Şerif Paşa'nın muhtırası, Paris, Mart, 1919.

⁸ FO./4376/PID 206, Paris'teki toplantı, 26.2.1919.

antlaşma⁹ ile Türkiye, ülkelerinin büyük bir kısmından mahrum ediliyor ve yalnız Karadeniz'e açılan dar bir sahile sahip, küçük bir Anadolu devleti haline getiriliyordu¹⁰. Bu yetmezmiş gibi Bağlaşklar, bir Üçlü Anlaşma (*Tripartite Agreement*) gereğince, Türkiye'yi görünürde kalkındırmak ve "uluslararası rekabete" kurban gitmekten kurtarmak, fakat gerçekte ekonomik ve siyasal bakımdan istismar etmek amacıyla, kendi nüfuz bölgelerine ayırıyorlardı¹¹. Türklerin görüşünce, bir intikam antlaşmasından başka birşey olmıyan Sevr Muahedesi, pek doğal olarak Türkiye'nin her yanında acı akisler yaratıyor; İzmir'in Yunanlılar tarafından istilâ edildiği 15 Mayıs 1919'dan beri Mustafa Kemal ve taraftarlarının tahrike başladığı ulusal duygular, tüm halkı sarıyor; birkaç istisna ile Türk halkı gözlerini, yegâne kurtuluş mahreci olarak Ankara'ya çevirmeye başlıyordu¹². Orada, 23 Nisan 1920'de Türk milliyetçileri, ulusal akımı yönetecek Büyük Millet Meclisini kuruyor ve *Misak-ı Milli*'nin koyduğu prensipler çerçevesinde, Türk vatanının bağımsızlık ve bütünlüğünü kurtarmaya and içiyorlardı.

Bu arada, Türk ulusal akımının Anadolu'da hesaba katılması gereken bir güç olduğunu anlayan İtalyanlarla Fransızlar, akımın liderleriyle anlaşmaya çalışıyor; İzmir'in Yunan ordusu tarafından istilâsında başlıca sorumlulardan biri olan İngiltere ise, Yunan taraftarı bir siyaset uygulayarak, hamisi bulunduğu Yunanistan'a her türlü yardımda bulunmaya inatla devam ediyordu. 1922'nin ortalarına doğru Türk milliyetçileri, Batı Anadolu'da büyük bir Yunan ordusu ve onun arkasında İngiliz İmparatorluğunun diplomatik gücünü karşılarında buluyor, kendileri ise maddî ve manevî yardım bakımından Fransa, İtalya, Sovyet Rusya ve bazı İslâm devletlerine güvenmek zorunda kalıyorlardı.

Doğu Sorunu'nu kan dökmeden bir çözüme bağlamak yönündeki diplomatik gayretler bir sonuç vermiyordu, çünkü Bağlaşkların kendi

⁹ G. Lewis, s. 66. Antlaşma imzalandığı halde onaylanmadı ve uygulanmadı.

¹⁰ FO./5108/E 4333, İngiliz murahhası Vansittart'tan Lord Curzon'a yazı, Paris, 5.5.1920; *British and Foreign State Papers*, C. 113, s. 652-776; Cmd. 964, yıl 1920.

¹¹ FO./5095/E 4107; DBFP 1/VIII, s. 141-143; İngiliz temsilcisi Forbes'dan Hariciyecî Tilley'e yazı, San Remo, 29.4.1920; Cmd. 963, 10.8.1920; Erım I, s. 524-529.

¹² Mikusch, s. 251-252.

çıkarları, bunun barış yoluyla halledilmesini engelleyecek kadar birbirine zıt idi. Bununla beraber Türk milliyetçilerinin harikalar yaratan diplomasisi, ayrı ayrı müzakereler yoluyla Bağlaşıkları birbirinden ayırarak Yunanlıları tecrit etmede büyük başarı sağlıyordu; şöyle ki, 26 Ağustos 1922'de büyük Türk saldırısı başladığı an, ihtirasları hudutsuz olan Yunan Kırallığına yardımda bulunmak için tek bir devlet dahi parmak kıpırdatmıyor; Anadolu'daki Yunan ordusu, birkaç gün içinde kesinlikle yenilgiye uğratarak İzmir sahilinden sınır dışı ediliyordu.

Bu Türk zaferinin yankıları Türkiye'nin sınırlarını aşarak, Batılı devletlerin boyunduruğu altında bulunan sömürge ülkelere kadar yayılıyor; bu sömürgeler Mustafa Kemal'e kendi kurtarıcıları gözüyle bakmaya başlıyordu. Dünyanın dörtbir yanındaki Müslüman halk, bu Türk zaferini, "İslâmın Hıristiyanlığa, Doğunun Batıya, Asyanın Avrupaya ve Milliyetçi Türkiye'nin Emperyalist İngiltere'ye karşı en büyük zaferi" olarak kutluyordu¹³. Türk milliyetçileri, bu büyük başarıyla duygulanıyor¹⁴, Türkiye'nin bazı ülkelerini hâlâ işgallerinde bulunduran Bağlaşıklara karşı, özellikle Boğazları işgalinde tutan ve Trakya'ya uzanan yollarında bir engel olarak gördükleri İngiltere için oldukça tehlikeli bir durum yaratıyorlardı. Gerektiğinde İstanbul'la Edirne'yi silâh gücüyle tekrar ele geçirmek azminde idiler¹⁵. Bu suretle olayların ağırlık merkezi Anadolu'dan Boğazlara geçiyor; Türk zaferinin kesinlik ve bütünlüğünden kendi çıkarlarına tehlike sezen Bağlaşıklar, tekrar birbirlerine yaklaşıyorlardı¹⁶. Esasen İngiliz-

¹³ FO./7848/E 10531, Konsolos Morgan'dan Curzon'a yazı, Halep, 20.9.1922; FO./7898/E 10419, Konsolos Creig'den Büyükelçi Young'a yazı, Sarajevo, 25.9.1922; FO./7742/E 10754, General Allenby'den Curzon'a yazı, Ramleh, 25.9.1922; ibid., Belge No. E 10013, genel durumla ilgili rapor, 1/10.9.1922; FO./7848/E 10961, Konsolos Satow'dan Curzon'a yazı, Beyrut, 3.10.1922; FO./9121/E 1979, Yüksek Komiser Vekili Henderson'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 13.2.1923; *Hâkimiyet-i Milliye*, 11.2.1923; ATTB IV, s. 479; Bayur, s. 115; Evans, s. 372.

¹⁴ İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un iddiasına göre, bu zafer bizzat Türkleri dahi hayrette bırakmıştı. CP 9449, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 12.9.1922.

¹⁵ FO./7887/E 9154, İngiliz Büyükelçisi Graham'ın Osmanlı Büyükelçisi Osman Nizami Paşa ile yaptığı konuşma, Roma, 10.9.1922.

¹⁶ Cab. P. 23/31, 48 (22), 7.9.1922; ibid., 49 (22), 15.9.1922; Evans, s. 372 ve 381, İstanbul'dan (13.9.1922) ve Londra'dan (16.9.1922) gönderilen telyazıları; FO./7894/E 9939, Roma'dan Ankara'ya telyazısı, 19.9.1922.

tere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon* da, Paris ve Roma'ya gönderdiği notalarla Fransa ve İtalya'yı, Boğazları savunmaya davet ediyor¹⁷; İngiliz Kabinesi, Türkiye'deki İşgal Kuvvetleri Başkomutanı Tüm-General *Sir Charles Harington*'a, mümkünse Çanakkale'yi savunması için kesin direktif veriyordu¹⁸.

İngiliz Kabinesinin 15 Eylül günkü oturumunda, Sömürgeler Bakanı *Winston Churchill*, İngiliz İmparatorluğuna dahil dominyon ve ülkelerin, Boğazları savunmaya davet edilmesi görüşünü ileri sürüyor; Mühr-ü Has Lordu *Austen Chamberlain*, Türkiye'nin İstanbul ve Boğazlardan nasıl tahakküm altına alınabileceğini soruyor; Boğazlar devamlı surette işgal edilmeyecekse, İngilizlerin "büyük değeri olmayan birşey için" mücadele etmesinin gereksiz olduğunu belirtiyor; Başbakan *Lloyd George* söze karışarak; "Mustafa Kemal'in karşısından çekilmek niyetinde olmadığını", İngiltere'nin, Boğazların serbestliğinde çıkarları olduğunu ve oraya takviye kuvvetleri gönderilmesini istediğini açıklıyor; Yunanistan, Romanya ve Sırbistan'ın (Yugoslavya) da yardımda bulunabileceği ümidini beyan ediyordu. *Churchill*, Türklere diretilmesi tezini destekliyor; *Lord Curzon*, bu kabil siyasadandan şüphe beyan ediyor, fakat kimseye meram anlatamıyordu. Doğu Avrupa'da Türklere karşı ansızın kurulacak büyük bir ittifakın hayali İngiliz Kabinesine tamamen hâkim oluyordu¹⁹.

Bu arada Bağlaşık, dayanışmalarını göstermek amacıyla, İzmit ve Çanakkale'ye askerî birlikler sevk ediyor ve sözde "nötral bölgenin" ihlâl edilmesini hoşgörüle karşılamayacaklarını Türklere ihtar ediyorlardı²⁰. İzmir'deki Fransız Amirali *Dusmenil*, 15 Eylülde Mustafa Kemal'le görüşerek, Fransa'nın kendi bağlaşıklarından ayrılmıyacağı gibi ayrılmak niyetinde de olmadığını bildiriyor²¹, Çanakkale ve Boğazlarda Türklere Fransızlar arasında ayrılık yaratacak davranışlardan sakınmasını öneriyordu. Buna karşılık veren Mustafa

¹⁷ CP No. 329, Curzon'dan Paris ve Roma'ya telyazıları, 10.9.1922.

¹⁸ Cab. P. 23/31, 49 (22), 15.9.1922.

¹⁹ Walder, s. 210-214.

²⁰ FO.7888/E 9350, Fransız devlet başkanı Poincaré'den İngiliz Büyükelçisi Lord Hardinge'e nota, Paris, 14.9.1922. Nötral bölge, Bağlaşık askerî kuvvetlerinin Boğazlarda işgal ederek tarafsız ilân ettiği bölge idi.

²¹ J. Benoist-Méchin, *Mustapha Kemal*, ek, görüşmenin Amiral Morcau tarafından zapta geçirilmiş sureti.

Kemal, Türk ordusunu uzun süre bekletmeyeceğini, fakat *Misak-ı Milli*'de belirtilen ulusal sınırları temin ederse ve Yunan ordusu Trakya'dan çekilirse, sorunun diplomasi kanalıyla çözümlenmesini tercih edeceğini söylüyor, bu suretle savaşa girmeden gayelerine Fransa'nın yardımıyla varmayı ümit ediyordu²².

Bu sırada Türk ordusunun Boğazlara yaklaşmasından paniğe kapılan İngiltere Başbakanı *Lloyd George*'la Sömürgeler Bakanı *Winston Churchill*'in, 16/17 Eylülde İngiliz Dominyonlarını Boğazların savunmasına katılmaya davet etmeleri, Bağlaşıklar arasındaki dayanışmaya şok etkisi yapıyor²³; Türkiye ile yeniden savaşa girmek istemiyen İtalya ile Fransa'yı birbirine yaklaştırarak İngiltere'den uzaklaştırıyordu²⁴. Paris'te yayınlanan *Le Temps* gazetesi, İngiltere'yi, Yunanistan'ı işlemiş olduğu hatalardan kurtarmaya çalışmakla suçluyor²⁵; Fransız Başbakanı *Poincaré*, askerlerinin geri çekilmesi için İstanbul'daki Yüksek Komiseri General *Pellé*'ye direktif gönderiyor, Fransızların hiç bir suretle Yunanlılarla işbirliği yapmayacağını ve Türklere karşı savaşmayacağını; esasen Türklerin saldırgan amaçları olmadığını; Bağlaşıkların İzmir ve Trakya üzerinde Türk egemenliğini iade etmeleri gerektiğini açıklıyordu²⁶. Fransız Hükümetini, içine düştüğü güç durumdan kurtarmak amacıyla derhal İzmir'e hareket ederek Mustafa Kemal'le görüşmesi²⁷ ve Fransız Hükümetinin, İngiliz Başbakanının yukarıda sözü edilen davranışıyla hiçbir ilişkisi olmadığını bildirmesi için General *Pellé*'ye ayrıca direktif veriyordu.

General *Pellé*, İzmir'de Mustafa Kemal'le görüşerek ondan "nötral bölgeyi" ihlâl etmemesini rica ediyor ve Yunan askerî gücünün gerisine çekileceği sınırı İstanbul'daki Yüksek Komiserlerin

²² FO./7891/9641, İngiliz İşgal Kuvvetleri Başkomutanından Harbiye Bakanlığına telyazısı, İstanbul, 19.9.1922.

²³ Cab. P. 23/30, 50 (22), Ek III; CP No. 465, Hardinge'den Curzon'a telyazısı, Paris, 18.9.1922; CP 9893, Graham'dan Curzon'a telyazısı, Roma, 21.9.1922; FO./9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922; Evans, s. 382, Londra'dan gönderilen telyazısı, 19.9.1922; Beaverbrook, s. 161; Owen, s. 635; Walder, s. 210-230; Nicolson, s. 272.

²⁴ CP 9893, Graham'dan Curzon'a telyazısı, Roma, 21.9.1922.

²⁵ CP No. 465, Hardinge'den Curzon'a telyazısı, Paris, 18.9.1922.

²⁶ CP 7890/9555, İngiliz Kabinesinin toplantısı, 18.9.1922.

²⁷ FO./7888/E 9426, İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 17.9.1922.

bizzat tespit edeceğine dair ona teminat vermeye çalışıyordu. Buna rağmen Mustafa Kemal, Trakya konusunda pazarlığa yanaşmıyor; düzeni devam ettirmek için oraya bir miktar asker göndermeyi ve Yunanlıların derhal Meriç'in batısına çekilmesini talep ediyordu. Sonra bu "nötral bölge" de ne oluyordu? Böyle bir bölgeyi tanıımıyordu. Bundan başka, İstanbul ve Çanakkale üzerine aynı zamanda yürüyecek olan "muzaffer Türk ordusunu" durdurmak da güçtü. Mustafa Kemal'in görüşünce, İngiltere, Trakya ile ilgili siyasasında esaslı değişiklik yapmak taraftarı olmadığına göre, sorunu askerî yönden çözümlenmek zorunda idi. Buna rağmen, Üsküdar'da bir konferans düzenlenirse buna katılmaya hazır olduğunu, fakat askerlerinin ilerleyişini durdurmaya taraftar olmadığını kesinlikle belirtiyordu. Buna karşılık veren *Pellé*, acele ile hareket ederek konferansın başarı imkânlarını tehlikeye düşürmemesini rica ediyor, İngiltere bir mücadeleye girerse, bunu sebatla devam ettireceğini Mustafa Kemal'e anlatmaya çalışıyordu²⁸.

Fransız Başbakanı *Poincaré* de, yeni karışıklıklardan korkarak, 19 Eylülde Fransız Parlamentosunda yaptığı konuşmada, Fransa'nın Türkiye ile savaşa girmeyeceğini, esasen Fransız kamuoyunun buna taraftar olmadığını açıklıyor; İtalyanlar da aynı tutumu izliyorlardı. İngiltere'de, *Daily Mail* gazetesi tarafından Türkiye ile muhtemel bir savaşa karşı protesto mitingleri yapmaya kışkırtılan halkın çoğunluğu, bu tutumda Fransız ve İtalyanlardan geri kalmıyordu. 21 Eylül 1922 tarihli *Daily Mail* gazetesi, "Çanakkale'den Çekiliniz" başlığını yayınlıyor; Bradford şehri belediye başkanının, Türkiye ile savaşa girmeyi protesto amacıyla belediye kurultayını toplantıya davet ettiği haberi üzerine, diğer şehir belediyelerini de Bradford'u taklide davet ediyordu. Öte yandan, İngiliz İşçi Federasyonu (*Trade Union Congress*)'e mensup 30 kişilik bir kafile, 21 Eylülde *J. B. Williams*'ın başkanlığında *Lloyd George*'u ziyaret ederek İngiliz işçilerinin "savaşa kesinlikle karşı" olduklarını ve savaş olursa grev ilân edeceklerini İngiliz Başbakanına açık bir dille beyan ediyordu²⁹.

²⁸ Mustafa Kemal'in *Pellé* ile yaptığı konuşmalar, İzmir, 18/19.9.1922; *Söylev* II, s. 466; *Speech*, s. 568; Aydemir III, s. 24; Fo./7891/E 9711, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 21.9.1922; FO./9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922.

²⁹ Walder, s. 240.

Bu sırada Çanakkale ve İzmit'teki Fransız ve İtalyan askerî birliklerinin çekilmesiyle Bağlaşıklar safındaki dayanışmanın bozulması üzerine³⁰, İngiltere, Boğazlar bölgesine ve İstanbul'a ivedilikle takviye kuvvetleri sevk ediyor, Sırbistan ve Romanya'dan yardım diliyor; fakat bu iki devlet, Boğazlardaki anlaşmazlığa karışmak istemiyordu³¹. Fransızların ânî olarak Boğazlardan çekilmesi üzerine, Paris'teki İngiliz Büyükelçisi *Lord Hardinge*, *Poincaré*'ye şikâyet edince, Fransız Başbakanı, İngiltere'nin bir savaş siyasası güttüğünü ileri sürüyor, daha sonra sözünü geri alarak, "Kemalist tehdidinin" gerçek olduğunu, Fransız askerlerinin hayatlarını tehlikeye koyamayacağını bildiriyordu³². Birleşik Amerika da, Boğazlar sorunuyla yakından ilgilenmesine rağmen, Türkiye ile bir çatışmaya girmek istemiyordu³³.

İngiliz hükümet çevrelerindeki bu savaş isterisi karşısında Türk milliyetçileri hareketsiz kalmıyor, Yunanlılara karşı müşterek hareket taklifiyle Bulgaristan'a yaklaşıyor ve Sırbistan'ı kendi saflarına çekmeye çalışarak Selânik'i ele geçirmeye üsteliyorlardı. Kemalistlerin İstanbul'daki temsilcisi Hamit Bey, Türk milliyetçilerinin, Batı Trakya'ya özerklik tanınmasını kapsamak üzere, *Misak-ı Milliye*'de belirtilen tüm gayeleri gerçekleştirmek azminde olduklarını; Bağlaşıklar bunu kabul etmezse bir savaş çıkacağını 17 Eylülde İstanbul'daki Sırbistan diplomatik temsilcisine bildiriyordu. İngiliz Yüksek Komiseri *Sir Horace Rumbold*'un iddiasına göre, Türkler Rusların yardımıyla askerlerini Karadeniz yoluyla Asya'dan Avrupa'ya geçirecek³⁴; Romanya'nın müdahalesi halinde Sovyet Rusya, Besarabya'yı istilâ edecekti³⁵.

Bu arada Türkler, İstanbul ve Trakya'yı tahakkümü altına almak arzusunda olduğuna inandıkları İngiltere'yi tecrit etmek için

³⁰ CP No. 482; FO./7891/E 9639, E 9641, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazıları, İstanbul, 19/20.9.1922; *Times*, 19/20.9.1922.

³¹ FO./7891/E 9674, Curzon'dan Rumbold'a kapalı telyazısı, Londra 16.9.1922; CP No. 476, Millingen-Drake'den Curzon'a kapalı telyazısı 20.9.1922; CP No. 513, Curzon'dan Kabineye yazı, Paris, 21.9.1922; FO./7901/E 10784, Blair muhtırası, Belgrad, 3.10.1922; *Times*, 19.9.1922 ve 20.9.1922; *Asie Française*, C. XXII, No. 205, Eylül-Ekim, 1922, s. 352.

³² CP No. 494/5, Hardinge'den Curzon'a yazı, Paris, 19.9.1922.

³³ *Times*, 21.9.1922.

³⁴ FO./7892/E 9721, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 21.9.1922.

³⁵ FO./7896/E 10197, İngiliz Gizli İntelicens Raporu, 26.9.1922.

elden geleni yapıyor; savaş gürültüleri çıkarmakla beraber, sorunu yine de diplomasi yoluyla çözümlenmeyi tercih ediyorlardı³⁶. Mustafa Kemal, *Daily Mail* adlı İngiliz gazetesinin muhabiri *Ward Price*'a verdiği demeçte, zafer ânında dahi Türk isteklerinin *Misak-ı Milli*'nin çizdiği sınırları aşmadığını³⁷; *Chicago Tribune* gazetesine verdiği demeçte ise, Türk toprakları üzerinde yapılacak herhangi bir konferansa şahsen katılmaya hazır olduğunu bildiriyordu³⁸. Bağlaşıklar ve savaşanlar arasında böyle bir konferans yapılmasını bu sıralarda İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri *Rumbold* da öneriyor, Kemalistlerin bu konferansa katılmalarını mümkün kılmak için onlara cazip şartlar teklif edilmesi gereğine işaret ediyor; konferans gerçekleşirse Bağlaşıklara “nefes alma fırsatı” vereceğini belirterek *Lord Curzon*'a şu ihtarda bulunuyordu: “Durumun askıda kalmasına müsaade edersek, Kemal rahat oturmayacak; müzakere-ler bir an önce başlamazsa, İstanbul veya Çanakkale yoluyla Trakya'ya geçmeye çalışacak”. *Rumbold*'a göre İngiltere, Kemalistlerin hem Boğazlarda hem de Irak hududunda yarattığı tehlikeye askerî bakımdan karşı koyacak bir durumda değildi³⁹.

Rumbold'un bu önerisi üzerine ve İngiliz Kabinesinin kararıyla 19 Eylülde Paris'e giden İngiltere Dışişleri Bakanı *Lord Curzon*, Fransız Başbakanı *Raymond Poincaré* ve İtalya'nın Paris Büyükelçisi *Kont Sforza* ile yaptığı görüşmelerden sonra, Bağlaşıklar arasındaki gediği bir uzlaşma ile kapatmayı başarıyordu. Birkaç gün süren ve zaman zaman kızıyan bu görüşmeler sırasında Türklerin koruyucusu kesilen *Poincaré*, Yunanlıların savunucusu rolüne bürünen *Lord Curzon*'a devamlı surette saldırarak onu tahkir etmekten geri kalmıyor, bu hakarete dayanamayan İngiliz Lordu, bir defasında görüşme salonunu âdeta ağlayarak terk ediyor ve koridorda, pantolonunun arka cebinde taşıdığı küçük bir şişeden konyak yudumlamak suretiyle hıçkırıklarını boğmaya çalışıyordu. *Curzon*'un tüm gayesi, Türklerin Trakya'ya dönmesine engel olmaktı, fakat bunda başarı sağlaya-

³⁶ Mustafa Kemal'den Karabekir'e telyazısı, İzmir, 22.9.1922. ATTB IV, s. 460; Karabekir, s. 1166.

³⁷ *Daily Mail*, 15.9.1922.

³⁸ *Chicago Tribune* ve *Daily Telegraph*, 15.9.1922; ASD III, s. 45.

³⁹ FO./7888/E 9346, *Rumbold*'dan *Curzon*'a kapalı telyazısı, İstanbul, 14.9.1922.

miyordu⁴⁰. Bu görüşmeler sonucunda bizzat *Curzon*'un kaleme aldığı ve savaştan devletleri Bağlaşıklerle birlikte bir barış konferansına davet eden müşterek notada, Türklerin Avrupa'ya dönmesi prensip itibarıyla kabul ediliyor; Yunan ordusunun Meriç hattının gerisine çekilmesiyle ilgili işlemler konusunda Mustafa Kemal'le Bağlaşık generalleri arasında Mudanya'da bir konferans yapılması öneriliyordu. Aynı gün Ankara ve Atina'ya gönderilen bu nota, hem Türk tezi hem de *Poincaré* için büyük bir başarı idi⁴¹.

Paris'teki Kemalist temsilcisi Ferit Bey, Bağlaşık devlet adamlarının orada yaptığı görüşmeler konusunda Ankara'ya devamlı bilgi gönderiyordu. 20 Eylülde Dışişleri Bakanlığına gönderdiği kapalı telyazısında, İngiltere'nin ricat halinde olduğunu bildiriyor, Çanakale'deki baskıyı arttırması için Mustafa Kemal'e öneride bulunuyor, fakat hiçbir vesile ile Boğazlardan geçilmemesi uyarısında bulunuyor, aksi halde, *Lloyd George*'un gücünü kırmaya çalışan *Poincaré*'nin durumunun güçleşeceğini ileri sürüyordu⁴². İki gün sonra gönderdiği telyazısında, Türkler "nötral bölgeye" saygı gösterirse, Fransızların, Yunanlıları Trakya'yı boşaltmaya zorlayacaklarını⁴³; 25 Eylülde gönderdiği telyazısında ise, İngiltere'nin her noktada taviz verdiğini ve Mudanya Konferansıyla ilgili teklifin daha çok İngilizlerin onurunu kurtarmak için ileri sürüldüğünü bildiriyordu⁴⁴.

Bu arada, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri *Rumbold*'un *Curzon*'a bildirdiğine göre, Türk ulusal akımının liderleri arasında da bazı görüş ayrılıkları beliriyordu. Başbakan Hüseyin Rauf, generallerden Ali Fuat ve *Poincaré*'nin daha önce söz verdiği Fransız yardımına dayanan Batı eğilimli diğer bazı kişiler, sorunun diplomasi kanalıyla bir çözüme bağlanmasını tercih ediyor; askerî liderler ise, Bağlaşıklerle müzakereye girişmeden Boğazlara ve İs-

⁴⁰ CP 9735; FO./7892/E 9735'ten E 9755'e, Paris görüşmeleri, 20/22.9.1922; CP. No. 596, *Curzon*'dan Kabineye yazı, Paris, 20.9.1922; *Hardinge*, s. 273; *Sforza*, s. 95; *Walder*, s. 234-235.

⁴¹ CP NO. 571, 9995, Paris görüşmeleri, 23.9.1922; CP. No. 615, *Hardinge*'den Dışişleri Bakanlığına, Paris, 24.9.1922; *PRFRUS*, 1923, II, s. 880; *Walder*, s. 231-237.

⁴² LG.F./209/3, Ferit'ten Ankara'ya kapalı telyazısı, Paris, 20.9.1922.

⁴³ LG.F./209/3, Ferit'ten Ankara'ya kapalı telyazısı, Paris, 22.9.1922.

⁴⁴ LG.F./209/3, Ferit'ten Ankara'ya kapalı telyazısı, Paris, 25.9.1922.

tanbul'a saldırmak için Ruslar tarafından kışkırtılıyordu⁴⁵. İngiliz İntelicens Servisinin iddia ettiğine göre, Mustafa Kemal, Balkan devletleri müdahale ederse Rusya'nın onlara karşı harekete geçip geçmeyeceğini Sovyet Büyükelçisi *Aralov*'dan sorunca, Büyükelçi, Sovyet Dışişleri Komiseri Vekili *Karahan*'ın bir mesajına değinerek, Mustafa Kemal'i, İstanbul ve Boğazları derhal hürriyete kavuşturmaya teşvik ediyor, Sovyetlerin her türlü yardımda bulunacağı sözünü veriyordu. Esasen Kafkaslarda *Egorof*'un komutasındaki Rus ordusu, Anadolu Türklerine yardım etmek amacıyla sürekli olarak takviye ediliyordu⁴⁶. Yine İngiliz İntelicens kaynaklarına göre, Romanya'ya karşı askerî harekâta girişilmesi konusunda Mustafa Kemal'e, Ukrayna Hükûmetine başvurması öneriliyordu. Daha önce *Frunze* heyetinin Anadolu'ya gelişi sırasında iki memleket arasında Ocak 1922'de imzalanan antlaşmaya⁴⁷ dayanan Mustafa Kemal, Ukrayna Hükûmetine gönderdiği uzun bir mektupta, Ukrayna'nın Romanya'ya karşı harekete geçip geçmeyeceğini soruyor, fakat bu mektubu cevapsız bırakılıyordu⁴⁸.

Bu gelişmeler kaydedilirken Rauf ve diğerleri, askerî harekâttan vazgeçerek Türk sorununun diplomasi yoluyla çözümlenmesini Hükûmete bırakması için Mustafa Kemal'i iknaa çalışıyorlardı. Fakat askerî görevinin henüz sona ermediğini ileri süren Mustafa Kemal, onları dinlemek istemiyordu. Bu arada bir Türk süvari birliğinin Erenköy'de sözde "nötral bölgeye" girmesi üzerine İngilizlerle Türkler arasında çıkan olay sonucunda, Yunanlıların, saldırıları sırasında saygı göstermedikleri fakat şimdi "Anadolu'nun bu yağmacılarını" kovalamakta olan Türk milliyetçilerinden saygı gösterilmesi istenen bu gibi bölgeleri, ayrıca İstanbul ve Boğazların nötralliğini tanıma-

⁴⁵ FO./7895/E 10147, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 28.9.1922.

⁴⁶ FO./7896/E 10197, İngiliz Gizli İntelicens Raporu, 25.9.1922.

⁴⁷ *Düstur*, 3. Tertip, C. 3, s. 14; *British and Foreign State Papers*, C. CXX, 1927, s. 953-957; FO./7936/E 810, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 16.1.1922.

⁴⁸ FO./7893/E 9795, İngiliz Gizli İntelicens Raporu, 22.9.1922; FO./7896/E 10197, Aralov'dan Moskova'ya kapalı telyazısı, 25.9.1922; FO./8170/N 903, Leeper'in kaleme aldığı not, 11.10.1922; Evans, s. 383, Londra'dan gönderilen telyazısı, 21.9.1922.

dığını belirtiyordu⁴⁹. Türklerin Erenköy'e kadar ilerlemesi, milliyetçi Türkiye ile İngiliz İmparatorluğu arasında bir savaş çıkmasına neden teşkil edecek kadar büyük bir askerî ve siyasî buhran yarattı. Böyle bir savaşa diğer devletlerin de katılması muhtemeldi.

Mustafa Kemal, General *Harington*'a gönderdiği mektupta "nötral bölgeyi" tanımıyor, İngilizlerin çekilmesini istiyordu⁵⁰. General *Harington*, ona verdiği karşılıkta, iki ordu arasında bir çatışma çıkmasına engel olmak ve ortadaki anlaşmazlığı kaldırmak amacıyla kendisiyle görüşmek istediğini bildiriyordu⁵¹. İngiliz Harbiye Bakanlığına gönderdiği telyazısında, Türklere Marmara'dan geçmek müsaadesi vermekle İngiltere'nin "şerefli bir barış" temin edebileceğini ileri sürüyor⁵²; fakat İngiliz Kabinesi ve İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri *Rumbold*, *Harington*'un bu görüşüne katılmıyorlardı⁵³. Bu arada İngiliz Kabinesi, Türklerin Çanakkale'ye doğru ilerlediğine dair İntelicens kaynaklarından endişe verici haberler alıyordu⁵⁴. Bu haberlere göre Mustafa Kemal, 30 Eylülde İstanbul ve Boğazlara karşı genel bir saldırıya geçecekti. Dolayısıyla İngiliz Kabinesi, 29 Eylülde Harbiye Bakanlığı aracılığıyla Türklere bir ultimatom göndererek en kısa zamanda "nötral bölgeden" çekilmelerini istemek kararını alıyor; bu karar, Harbiye Bakanlığı tarafından aynı gün General *Harington*'a bildiriliyordu⁵⁵.

Yine aynı gün *Lord Curzon*, Londra'daki Kemalîst temsilcisi Dr. Reşat Nihat'ı kabul ederek onunla durumu müzakere ediyordu. *Curzon*'un İngiliz dostu olarak nitelendirdiği Dr. Reşat Nihat, Mustafa Kemal'e Paris'ten gönderilen notanın barış yolunda atılan olumlu bir adım olduğuna işaret edince, *Curzon*, İngiliz Kabinesi tarafından

⁴⁹ *Hâkimiyet-i Millîye*, 28.9.1922; ATTB IV, s. 462; *Daily Telegraph*, 27.9.1922. Büyük Millet Meclisi Hükümetinin İçişleri Bakanı Ali Fethi (Okyar), İngilizlerin İstanbul'u yeni bir Cebelütarık haline getirerek Türkiye üzerinde devamlı baskı kullanmak niyetinde olduklarına inanıyordu. FO./7893/E 9795, *Daily Telegraph*, 25.9.1922; FO./9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922.

⁵⁰ CP 10034, Rumbold'dan Curzon'a telyazısı, İstanbul, 27.9.1922.

⁵¹ FO./7896/10191, Harington'dan M. Kemal'a yazı, 28.9.1922.

⁵² LG.F./207/1, FO./7894/10197, Harington'dan Harbiyeye kapalı telyazısı, 22.9.1922.

⁵³ CP 10417/10151, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 28.9.1922.

⁵⁴ FO./7899/10488; LG.F./207/2, Harington'dan Harbiyeye kapalı telyazısı, İstanbul, 28.9.1922.

⁵⁵ Cab. P. 23/31, 52 (22), Ek V, 29.9.1922.

Harington'a gönderilen ve Mustafa Kemal'e bir ulti-matom verilme-siyle ilgili olan direktiflerden söz ediyor; Türklerin Çanakkale'de tel örgülere kadar yaklaşarak İngiliz askerlerine "yüzlerini ekşittiklerini", barıştan fazla savaşa doğru gidilmekte olduğunu belirtiyordu. Bu tehlikeli durum karşısında Dr. Reşat Nihat, İngilizlerin niyetleri konusunda Mustafa Kemal'i uyarmayı üstleniyordu.

Dr. Reşat Nihat'la 29 Eylülde yaptığı bu konuşmayı Kabineye duyuran *Lord Curzon*, General *Harington*'a gönderilen direktiflerin veya ulti-matomdaki mühletin 24 saat süre ile ertelenmesini rica ediyor; Lordlar Kamarası Başkanı *Lord Birkenhead*, "Türklerin küstahlığının" İngiliz askerlerine etki yapması endişesini belirtiyor; Maliye Bakanı *Robert Horne*, Reşat Nihat'ın Londra'yı aldatmak için gönderilmiş olması ihtimaline işaretle ona güvenmediğini; alınan tüm gizli ha-berlere göre Mustafa Kemal'in, İngiliz tehditlerine kulak asmadı-ğın; askerî harekâtın ertelenmesinden sonuçta üzüntü duyulacağını söylüyordu. Netice itibarıyla *Lord Curzon*, Kabineye meram anlata-mıyor ve ulti-matomun ertelenmesi veya durdurulması için hiçbir tedbir alınmıyordu ⁵⁶.

30 Eylül günü üç defa oturum yapan İngiliz Kabinesi, bir gün önce General *Harington*'a gönderilen direktiflerin alınıp alınmadı-ğına dair teyit edici bir haberin gelmemiş olmasından kaygıya düşüyordu. Geceleyn saat 22.30'da yapılan toplantıda, İngilizlerle Türkler arasında henüz husumetin başlamamasına şaşılıyor; General *Harington*'un, gönderilen direktiflere itaat etmediği ve Türklerle ulti-matom vermediği anlaşılıyordu. Gerçekten General *Harington*, İstan-bul'daki İngiliz Yüksek Komiseri *Sir Horace Rumbold*'un da tasvibiyle, Türklerle savaşmak yerine görüşmeyi tercih ediyor; 1 Ekimde Lon-dra'ya gönderdiği uzun bir raporda, uyguladığı tutumu savunarak, Kemalistlerin bir bırakışma konferansına katılmayı kabullenmek üzere oldukları bir sırada, "buradaki mayını ateşleyerek bir ateş cumudiyesi başlatmanın" önerilemeyeceğini; esasen İngiliz Hükû-metinin de arzusunun barışı sağlamak olduğunu; Mustafa Kemal'in Çanakkale'ye saldırmak niyetinde olmadığını bildiriyor; tehlikenin önemini azaltmaya çalışıyordu. General *Harington*'un bu hareketine içerliyen Başbakan *Lloyd George* ve savaş taraftarlarının onu alenen

⁵⁶ Walder, s. 290.

kınamak niyetlerine rağmen, *Lord Curzon*'un müdahalesiyle bundan vazgeçiliyor ve kendi hükûmetinin oldukça açık talimatlarına itaat etmeyen bu İngiliz generaline, İngiltere'nin Türkiye ile bir savaşta sürüklenmesine engel olduğu için daha sonra teşekkür ve tebrik yazıları yağdırılıyordu. General *Harington*'un tahmin ettiği gibi, Mustafa Kemal, 1 Ekimde ona gönderdiği bir yazıda, Mudanya Konferansına katılmayı kabullendiğini bildiriyordu⁵⁷.

Bu arada Fransızlar da durumun ciddiliğini göz önüne alarak, duyguları yatıştırmak ve Mustafa Kemal'i, Türk ilerleyişini durdurmaya ikna etmek amacıyla, Fransız politikacılarından, Türk dostu *Franklin-Bouillon*'u⁵⁸ 25 Eylülde İzmir'e gönderiyorlardı⁵⁹. Dört gün sonra Mustafa Kemal'le *Franklin-Bouillon* arasında yapılan görüşme sırasında⁶⁰, Türk lideri, Yunanlıların Doğu Trakya'daki kurum hareketleri karşısında kin ve nefret duygularıyla tutuşan askerlerine itidal tavsiye edemeyeceğini bildiriyordu. Bu sırada bir savaş patlamasını önleme gayretlerinde önemli bir rol oynamakta olan *Franklin-Bouillon*⁶¹, Türk isteklerinin yerine getirileceğine ve Barış Konferansı oturumlarına başlamadan önce Türkiye'nin, Meriç'e kadar Doğu Trakya'yı alacağına dair Mustafa Kemal'i temin ediyor, Türk ordusunun ilerleyişini durdurması ve Mudanya'da yapılacak generaller konferansına katılması için onu iknaa muvaffak oluyordu⁶². Bu hareketiyle iki tarafa hizmeti geçiyordu; fakat Türklere, İngiltere ve hattâ Fransa'nın kabul edeceğinden fazla tekliflerde bulunuyordu⁶³. Böylelikle *Franklin-Bouillon*, Mustafa Kemal ve *Sir*

⁵⁷ Walder, s. 290-298; Beaverbrook, s. 160-165.

⁵⁸ *Franklin-Bouillon*, Fransız Parlamentosunda milletvekilliği ve senatörlük yapmış, 20 Ekim 1921'de Yusuf Kemal (Tengirşenk)le Ankara Antlaşması olarak bilinen Türk-Fransız antlaşmasını imza etmişti. Cmd. 1556, Türkiye No. 2, 1921; *Düstur*, 3. Tertip, C. 2, s. 98-107.

⁵⁹ CP. No. 616, 628, Hardinge'den Curzon'a telyazısı, Paris, 25.9.1922.

⁶⁰ CP 10269, Fransız Büyükelçisi Saint-Aulaire'den Curzon'a yazı, ek, *Franklin-Bouillon*'dan Poincaré'ye telyazısı, İzmir, 29.9.1922.

⁶¹ FO./7894/E 9913, CP No. 616, 828, Hardinge'den Curzon'a kapalı telyazısı, Paris, 25.9.1922; FO./9176/E 10937, Türkiye Yıllık Raporu, 1922; *Le Temps*, 25.9.1922; Aydemir III, s. 25.

⁶² M. Kemal-Fr. Bouillon görüşmesi, İzmir, 28.9.1922. *Söylev* II s. 466-467; *Speech*, s. 568-569; Cebesoy I, s. 72, 75-79; Bıyıklıoğlu I, s. 439; Aydemir III, s. 24; FO./7897/E 10366, Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı, İstanbul, 2.10.1922.

⁶³ FO./7901/E 10777, FO./7894/E 10551, Rumbold'dan Curzon'a yazı, İstanbul, 3.10.1922 ve telyazısı, 4.10.1922.

Charles Harington'un göstermiş oldukları sabır, metanet ve ileri görüşlülük sayesinde, büyük bir felâket önlenmiş oluyordu⁶⁴.

3 Ekimde, Mudanya'da Türk ve Bağlaşık generalleriyle daha sonra gelerek konferans dışında kalan, fakat Bağlaşık temsilcileriyle devamlı temas halinde olan Yunan temsilcileri arasında yapılan ve bir hafta kadar süren çetin müzakerelerden sonra, 11 Ekim 1922'de Mudanya Bırakışması imzalanıyordu⁶⁵. Bir defasında, müzakere-lerin başlamasından iki gün sonra, konferansın kesilmesi ve husumetin tekrar başlaması tehlikesi başgöstermişse de, Mustafa Kemal'in devamlı surette temas ettiği Türk temsilcilerinin ustalıklı davranışı sayesinde bu tehlike atlatıldı. Mudanya Bırakışması ile Yunanlıların Anadolu macerası sona eriyor, başkenti İstanbul olacak yeni bir Bizans İmparatorluğunun rüyasını temsil eden *Megali İdea*, modern bir Türk devletinin temelini atan *Misak-ı Milli* önünde baş eğiyor, daha sonra Lozan Antlaşmasıyla yeni bir Türkiye doğuyordu.

EK I:

Türkçe Bibliyografya ve Kısaltmalar

- ASD III = *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1918-37*, Ankara, 1961.
 ATTB IV = *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Ankara, 1964.
 Aydemir III, Şevket Süreyya. *Tek Adam, Mustafa Kemal, 1922-1938*, İstanbul, 1965.
 Bayur, Hikmet. *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti*, İstanbul, 1935.
 Bıyıklıoğlu I, Tefvik. *Trakya'da Millî Mücadele*, Ankara, 1955.
 Cebesoy I, Ali Fuat. *Siyasî Hatıralar*, İstanbul, 1957.
 Erim I, Nihat. *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*.
 Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1960.
 Karacan, Ali Naci. *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul, 1964.

⁶⁴ Mustafa Kemal - General Harington yazışmaları, FO./dosyalar 7895'ten 7898'e; Cab. P. 23/31, 52 (22); FO./7897/E 10276, Franklin-Bouillon'dan Poincaré'ye iktibasın Hardinge'den Curzon'a telyazısı, Paris, 1.10.1922; Meiner-tzhagen, s. 122-124; Evans, s. 386-387; Ronaldshay, s. 307-309; Nicolson, s. 274-275 ve 306; Owen, s. 650; Walder, s. 290-301; *London Opinion*, 1.10.1922; ATTB IV, s. 463-464; Cebesoy I, s. 74; *Vakit*, 1.10.1922; Karacan, s. 8-9; Aydemir III, s. 21-22; *L'Europe Nouvelle*, C. 40, s. 1270-1; *Times*, 29.9.1922.

⁶⁵ Mudanya Konferansı ve Bırakışmasıyla ilgili bilgi için bakınız: FO./dosyalar 7899'dan 7906'ya; Türkgeldi, passim.; Karacan, passim.; Bıyıklıoğlu I, s. 445-454; ATTB IV, s. 467-472; Cebesoy I, s. 88-99; Walder, s. 304.

Söylev II = *Nutuk II*, Ankara, 1964.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri Tarihi*, Ankara, 1948.

Ek II:

İngilizce Bibliyografya ve Kısaltmalar

Baker III, Ray Stannard. *Woodrow Wilson and World Settlement*, New York, 1923.

Beaverbrook, Lord. *The Decline and Fall of Lloyd George*, Londra, 1963.

Bullard, Sir R. *Britain and the Middle East*, Londra 1951.

Cab. P. = İngiliz Kabinesi Belgeleri, (Cabinet Papers).

Cmd. = İngiliz Beyaz Kitabı (Command).

CP = İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığı gizli belgeleri (Confidential Print).

DBFP = *Documents on British Foreign Policy*, Londra'da yayınlanan Dışişleri Bakanlığı belgeleri (birinci seri).

Earle, Edward Mead. *Turkey, the Great Powers and the Bagdad Railway*, New York, 1966.

Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey*, Baltimore, 1965.

FO = İngiliz Devlet Arşivi, Dışişleri Bakanlığının 371. siyasal sınıfındaki belgeleri (Foreign Office).

Hardinge, D. *Old Diplomacy*, Londra, 1947.

Howard, Harry N. *The Partition of Turkey*, New York, 1966.

Hurewitz II, J.C. *Diplomacy in the Near and Middle East*, New Jersey, 1956.

Lewis, G. *Turkey*, Londra, 1965.

LG.F. = İngiltere Başbakanı *Lloyd George*'un özel belgeleri.

Lloyd George II, D. *Memoirs of the Peace Conference*, New Haven, 1939.

Mears, Eliot Grinnell (ed.) *Modern Turkey*, New York, 1924.

Meinertzhagen, Col. R. *Middle East Diary, 1917-56*, Londra, 1959.

Mikusch, Dagobert von. *Mustapha Kemal - Between Europe and Asia* Londra, 1931.

Nicolson, Harold. *Curzon: the Last Phase, 1919-25*, Londra, 1934.

Owen, Frank. *Tempestuous Journey*, Londra, 1954.

PRFRUS = *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (Birleşik Amerika'nın dış siyasetiyle ilgili belgeler).

- Ronaldshay, Earl of. *The Life of Lord Curzon*, C. III, Londra, 1928.
Sforza, Count. *Makers of Modern Europe*, 1930.
Speech = *A Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk*, İstanbul, 1963.
Temperley VI, H.W.V. (ed.) *A History of the Peace Conference of Paris*,
Londra, 1924.
Walder, David. *The Chanak Affair*, Londra, 1969.

